

6. International Mediterranean Scientific Research Congress

13-15 August 2024,
Rome – Italy

FULL TEXTS BOOK
VOLUME-1

Editors:

Dr. Arturo Martinez de Escobar Fernandez

Dr. Aylin Talu

Dr. German Martinez Prats

ISBN: 978-625-367-809-8

www.izdas.org/akdeniz
izdaskongresi@gmail.com

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS
13-15 August 2024, Rome - Italy

**6. INTERNATIONAL
MEDITERRANEAN CONGRESS**
13-15 August 2024, Rome - Italy

FULL TEXTS BOOK
VOLUME-1

Edited by

Dr. Arturo Martinez de Escobar Fernandez

Dr. Aylin Talu

Dr. German Martinez Prats

Institute Of Economic Development And Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publisher: 2014/31220)
TÜRKİYE

All rights of this book belong to IKSAD Publishing House
Authors are responsible both ethically and juridically
Iksad Publications - 2024©
Issued: 28.08.2024

ISBN - 978-625-367-809-8

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS

13-15 August 2024, Rome - Italy

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE FİLİBE'DE KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİR EĞİTİMİ QUR'ANIC DISCIPLINES AND TAFSIR EDUCATION IN PLOVDIV DURING THE OTTOMAN EMPIRE

Doç. Dr. Faruk GÖRGÜLÜ

*Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Tefsir Anabilim Dalı, Düzce.*

ÖZET

Yaklaşık altı yüzyıl Orta Asya'dan Anadolu'ya, oradan Balkanlara ve Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti döneminde, başta Arapça (sarf, nahiv, belâgat vs) olmak üzere, fıkıh, hadis, kelam, akâid ve mantık gibi ilimlerin yanında Kur'an ilimleri ve tefsir eğitimine yönelik birçok faaliyette bulunulmuştur. Nitekim Osmanlı'da medreselerdeki ilimler hiyerarşisi içinde kendisine müstesna bir konum atfedilen, cami ve tekkelerde sistematik bir şekilde ders olarak okutulan tefsir, ramazan aylarında padişahın huzurunda bir bilimsel toplantı şeklinde yapılan ders olarak takrir edilmiş, Müslümanların ortak hazinesi olarak husule gelmiş olan telifat ile de bu alanda zengin bir ilmî literatür ortaya konulmuştur.

Bu kapsamda Osmanlı hâkimiyeti döneminde Balkanlar'daki önemli şehirler arasında yer alan Filibe; cami, mescit, zaviye, medrese, dârülkurrâ gibi yapılarıyla ve bu kurumlara tahsis edilen vakıflarıyla, buralarda yetişen seçkin simalarıyla önde gelen İslâm eğitim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Söz konusu müesseselerde başta tefsir, tefsir usulü, kıraat ve tecvid gibi Kur'an ilimleri olmak üzere, Arapça, hadis, fıkıh ve kelâm gibi temel İslam bilimlerinin çeşitli alanlarında dersler verilmiş, bunların devamı için vakfiyeler tertip edilmiş, bu ilimlere dair çok sayıda kıymetli eserler meydana getirilmiştir. Bu çalışmada Filibe'de söz konusu ilimlerin tedrisine yönelik inşa edilen medreselerin yanı sıra tefsir ve Kur'an ilimlerinin Osmanlı dönemi örgün eğitim sistemi içerisindeki yeri ele alınmış, Filibe medreselerinde ders vermiş Filibe Şehâbeddîn Paşa Camii vaizi ve şeyhülkurrâsı Mehmed Efendi (ö. 1078/1667) ile Mustafa Abdullah Efendi (ö.?) ve oğlu Mehmed Tevfik Efendi (ö.1929) gibi kıraat âlimlerinin hayatına ve ilmî çalışmalarına yer verilmiştir. Ayrıca huzur derslerinde bulunmuş Filibe'li Abdullah Efendi, Mustafa Efendi, Muhammed Râsim Efendi ve Halil Fevzi Efendi gibi zatlar ile kendisine nispet edilen tefsir eserleri bulunan mutasavvıf Filibe'li Nûreddinzâde Muslihuddin Efendi'ye (ö. 981/1574) de değinilmiştir. Böylece tefsir ve kıraat ilmi açısından Filibeli âlimlerin Osmanlı ilim geleneği içindeki yeri ve önemine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an İlimleri, Osmanlı, Filibe, Eğitim.

ABSTRACT

During the reign of the Ottoman Empire, which ruled over a wide geography from Central Asia to Anatolia, from there to the Balkans and the interior of Europe for nearly six centuries, many activities were carried out for the education of Qur'anic sciences and tafsir, in addition to sciences such as fiqh, hadith, theology, aqa'id and logic, especially Arabic (sarf, nahiv, rhetoric, etc.). As a matter of fact, tafsir, which was attributed an exceptional position in the hierarchy of sciences in madrasas in the Ottoman Empire, was systematically taught as a course in mosques and tekkes, was taught as a lecture in the form of a scientific meeting in the presence of the sultan during the months of Ramadan, and a rich scholarly literature was created in this field with the writings that emerged as the common treasure of Muslims.

In this context, Plovdiv, which was among the important cities in the Balkans during the Ottoman rule, became one of the leading centers of Islamic education and culture with its mosques, masjids, zawiyas, madrasas, dâr al-kurrâ, and the foundations allocated to these institutions and the distinguished figures

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS

13-15 August 2024, Rome - Italy

raised in these institutions. In these institutions, courses were given in various fields of basic Islamic sciences such as Arabic, hadith, fiqh and kalām, especially Qur'anic sciences such as tafsīr, tafsīr methodology, qiraat and tajwīd, and endowments were organized for their continuation, and many valuable works on these sciences were created.

In this study, the place of tafsir and Qur'anic sciences in the formal education system of the Ottoman period, as well as the madrasas built in Plovdiv for the teaching of these sciences, are discussed, and the lives and scholarly works of the preacher and sheikhulkurrāsī of Plovdiv Şehâbeddîn Pasha Mosque, Mehmed Efendi (d. 1078/1667), Mustafa Abdullah Efendi (d.?) and his son Mehmed Tevfik Efendi (d.1929), who taught in Plovdiv madrasas, are included. In addition, Abdullah Efendi of Plovdiv, Mustafa Efendi, Muhammad Râsim Efendi and Halil Fawzi Efendi, who were present at the peace classes, and the Sufi Sufi Nûreddinzâde Muslihuddin Efendi of Plovdiv (d. 981/1574), whose works of tafsir are attributed to him, are also mentioned. Thus, the place and importance of the scholars from Plovdiv in the Ottoman scholarly tradition in terms of tafsir and qiraat is emphasized.

Keywords: Tafsir, Qur'anic disciplines, Ottoman, Plovdiv, Education.

GİRİŞ

Bulgaristan'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi, I. Murad Hüdavendigâr döneminde (1360-1389), Şehzâde Süleyman Paşa idaresindeki Osmanlı akıncılarının 1356 yılında Çanakkale boğazını geçerek Gelibolu'ya çıkmasıyla başlamış ve Yıldırım Bayezid'in hükümdarlığı döneminde (1389-1402) tamamlanmıştır. Dolayısıyla Bulgaristan'ın tamamı elli yıllık bir sürenin ardından Osmanlı topraklarına katılmıştır (Halaçoğlu, 1992: 6/396, 397). Filibe'nin Osmanlı idaresine girişi ise Lala Şâhin Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin Edirne'nin fethinden hemen sonra 1361 yılında gerçekleşmiştir. Bulgaristan'ın kadim şehri Filibe, fethin ardından yeniden imar edilerek Osmanlı'nın görkemli şehirlerinden bir hâline gelmiş ve kısa süre içinde Rumeli Beylerbeyi'nin merkezi olmuştur (Kiel, 1996: 13/79, 80). Nitekim Evliya Çelebi, 1652 yılında il kez ziyaret ettiği bu şehirden uzunca bahsederek Filibe'yi “Şehr-i muazzam/Görkemli şehir” olarak nitelendirir (Evliya Çelebi, 1969: 3/297).

Balkanlar, Osmanlı kültür ve medeniyet değerlerine ait izleri en fazla taşıyan coğrafyalardan birisidir. Bugün bölgenin her bir köşesinde az sayıda da olsa söz konusu kültürün kurumsal yansıması olan yapılara rastlamak mümkündür (Yumerov, 2014: 194). Osmanlı'nın bu topraklara hâkimiyetinin ardından gerek dönemin padişahları, gerek saray mensupları, gerekse akıncılar, sancakbeyleri, ulema ve bölgeye göç eden halk çok sayıda vakıf kurmuş, bu vesileyle birçok cami, mescid, mektep, medrese, tekke ve zâviye, han, hamam, sebil, kütüphane, imâret, köprü ve kervansaraylar vb. yapmışlardır. Bütün bu faaliyetler, Balkanların Türkleşmesi ve İslamlaşmasına önemli katkı sağlamıştır (Memişoğlu, 1995: 303).

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin tespitine göre, Osmanlı döneminde Bulgaristan'da 2356 cami-mescit, 142 medrese, 273 mektep, 174 tekke-zaviye, 42 imaret, 116 han, 113 hamam-ılica-kaplıca, 27 türbe, 24 köprü, 75 çeşme, 16 kervansaray vb. 3339 İslami eser bulunmaktadır. (Ayverdi, 2000: 4/13-193). 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Filibe'de 24'ü büyük 9'u mescit niteliğinde toplam 33 cami, 11 tekke, 12 hamam bulunuyordu (Turan, 1996: 242). Ne yazık ki bu eserlerin çoğu diğer Bulgar şehirlerinde olduğu gibi Filibe'de de Osmanlı'nın bölgeden çekilmesinin ardından bölgeye hâkim olan güçler tarafından tahrip edilerek yok edilmiş ya da farklı gayeler için kullanılmıştır. Günümüze bunların çok azı ulaşabilmiştir (Yumerov, 2014: 194, 199; Sülün, 2002: 282).

Fethi müteakiben Anadolu'nun farklı bölgelerinden getirilen Türkmenler, iskân politikası çerçevesinde Filibe'ye yerleştirilmiştir. Akabinde şehirde büyük bir imar faaliyetleri başlamıştır. Bu çerçevede çok sayıda vakıf kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu zamanında tam teşekküllü bir müessese halini alan bu kurum, dinî, beledî, eğitim, sağlık gibi sosyal hizmetlerin yanında ticarî, finansal ve istihdam gibi ekonomik katkılarda bulunmanın yanında, özellikle Osmanlı şehirlerinin oluşumunda çok önemli rolü olmuştur. Nitekim Filibe'de inşa edilen camiler, medreseler, imarethaneler, tekke ve zaviyeler, çeşmeler

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS

13-15 August 2024, Rome - Italy

ve çeşitli esnaf ve zanaatkârların hizmet verdikleri dükkânlar ve bunun gibi yerler bu vakıflar sayesinde oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti medrese eğitimini kurulan bu vakıflar vasıtasıyla devam ettirme yoluna gitmiştir (Memişoğlu, 1995: 300).

Sultan II. Murat (1421-1451) dönemi, Osmanlı mimarisinin etkisinin şehirde en çok görüldüğü zaman dilimidir. Bu dönemde Filibe’de Cuma ve İmarek Camileri inşa edilmiştir. Söz konusu cami, dönemin padişahına atfen Murâdiye Camisi, Büyük Cuma Camisi veya Cuma Camisi olarak anılmıştır. (II. Murad’ın padişahlığının son dönemlerinde şehirde Şehabettin Paşa Camisi olarak anılan daha sonra İmarek Camisi olarak isimlendirilen yeni bir ibadet merkezi açılmıştır. (Kiel, 1996: 13/80)

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na kadar Bulgaristan Osmanlı idaresinde kalmıştır. Savaşta mağlup olan Osmanlı, Balkanlar’da çok büyük toprak kaybı yaşamıştır. Savaş sonrası imzalanan Berlin antlaşması ile Kocabalkan ve Tuna arasındaki Sofya, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça, Tırnova’yı içine alan ve Osmanlı devletine bağlı kalan bir prenslik haline getirilmiştir. Aynı antlaşmanın neticesi olarak Filibe, İslimye, Eski Zağra, Tatarpazarcığı, Burgaz ve Hasköy sancakları üzerinde Padişaha bağlı Hristiyan bir vali tarafından yönetilen Doğu Rumeli Otonom Bölgesi kurulmuştur. Bulgaristan Prenslığı 1885 yılında Doğu Rumeli Eyaleti’ni topraklarına katmış, Türker’de Bulgaristan Prenslığı idaresi kalmıştır. Bulgaristan Prenslığı ise 1908 senesinde bağımsızlığını ilan etmiştir. (Halaçoğlu, 1992: 6/396-398).

Bu tebliğde önce Filibe’de Kur’an, Kur’an ilimleri ve tefsir eğitimi gibi dini ilimler ele alınacak, daha sonra ise bu ilimlerin öğretildiği kurumlarla buralarda ders veren bazı önemli şahsiyetlere değinilecektir.

I. FİLİBE’DE KUR’AN, KUR’AN İLİMLERİ VE TEFSİR EĞİTİMİ

Osmanlı Türkleri, her yerleştikleri yerlerde olduğu gibi Bulgaristan’a geldiklerinde de yeni bir devlet modeli getirmişlerdir. Bu çerçevede Bulgaristan’da İslam eğitiminin tesis edilmesi ve yayılmasına yönelik çalışmalara hız vermişlerdir. Başta padişahlar olmak üzere devletin üst düzey bürokratları ve hayırseverler tarafından fethedilen yerlerde eğitim-öğretim veren merkezler tesis edilmiştir (Taşkın, 2008: 343). Osmanlı, daha ilk yıllardan itibaren hâkimiyetine kattığı bu topraklarda Müslümanların meskûn olduğu merkezlerde öncelikle dini ibadetleri için ulu camiler, eğitim ihtiyaçları için mektep ve medreseler, iktisâdi, içtimai, ulaştırma, sıhhi ve öteki ihtiyaçları karşılamak için çeşitli mimarî eserler kurmuşlar, bunların idamesi için de hayrî ve sosyal amaçlı vakıflar tesis etmişlerdir (Memişoğlu, 1995: 303).

İlk eğitim-öğretimin yapıldığı camiler, sadece ibadet yeri olmayıp, aynı zamanda Müslüman toplumların birbirleriyle görüşüp kaynaşması, toplumsal sorunların kendi aralarında konuşularak tartışılması ve karara bağlanması için kullanılan mekânlar olmuştur. Zira camiler/mescitler, kuruluşundan itibaren tedrici olarak başta Kur’an ve Kur’an ilimleri olmak üzere, Arapça, tefsir, kelam, hadis, fıkıh ve fıkıh usulü gibi bütün dinî ilimlerin öğretildiği yerler olmuştur. Dolayısıyla camiler, İslâmî eğitim sürecinin gelişmesinde önemli rolü olmuştur (Önkâl ve Bozkurt, 1993: 51, 52). Osmanlı Devleti, camilerin bu çok yönlü fonksiyonlarını fethettiği Balkan ülkelerine de götürmüştür. Bu bölgelerde yapılan her bir cami ve mescit, birer eğitim ve öğretim mekânı olarak Balkan ülkelerinde yaşayan Müslümanların dinî eğitimine çok büyük katkı sağlamıştır. Cami ve mescitlerde medreselerde okutulan derslerin dışında halka yönelik dersler de verilmiştir. Kur’ân öğrenimi, talimi ve ezberi de camide verilen dersler grubundadır. (Bk. Önkâl ve Bozkurt, 1993: 51) Dolayısıyla camiler, Osmanlı mahallelerinin odak noktasını oluşturmuşlardır. Camilerin bitişğinde veya yakınlarında medreseler inşa edilmiş, kitapçılar dükkânlarını camilerin çevresine açmış, kütüphane-aşevi gibi mekânlar camilerin yakınlarına inşa edilmiştir. Camilere bu haliyle bir kültür kompleksi, külliye denilebilir (Gökdemir, 2018: 32).

Osmanlı hâkimiyetinin daha ilk yıllarında, eğitim ve öğretim sisteminde camilere paralel olarak sıbyan mektepleri ya da mekteb-i sıbyan olarak isimlendirilen orta ve yüksek dereceli medreseler yer almıştır. Bu eğitim kurumları Bulgaristan’ın fethedilmesiyle kısa zamanda ülkenin her bir köşesine yayılarak eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasına büyük katkı sağlamıştır (Bozkurt, 2004: 29/5-6).

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS

13-15 August 2024, Rome - Italy

İslâm eğitim sisteminin en temel eğitim-öğretim kurumlarından olan medreseler, Osmanlı döneminde mevcut olan fizikî şartlar, mimari özellikler, eğitim programı ve etkisi itibarıyla önemli gelişmeler göstermiştir. Bu müesseseler, başlangıçta genelde Türk-İslâm kültür çevrelerinde ortaya çıkıp gelişmesine karşın, zaman içinde birçok tarafa yayılmış ve ilköğretim üstündeki değişik eğitim kademelerini temsil etmiştir. Medreseler bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır. Medreselere sıbyan mekteplerini bitirenler ile dâruhuffâzlarda öğrenim görmüş olanlar veya evlerde hususi öğrenim görmüş fakat medrese seviyesinde olan talebeler alınmıştır (Mehmet İpşirli, 2003: 28/327).

Yüksek seviyede eğitim-öğretim gerçekleştiren medreselerin önemini kavrayan Osmanlı Devleti, fethettiği Balkan ülkelerinde sosyal ve kültürel ihtiyaçları karşılayabilmek, idari ve yönetim kadrosunu yetiştirmek ve Türk-İslâm kültürünü yaymak için bu müesseselerin açılmasına ve gelişmesine büyük özen göstermiştir. Dolayısıyla medreselerde Osmanlı Devleti'nin kadılık, müftülük, müderrislik, kâtiplik gibi ilmiye sınıfı yetiştirilmiş ve ülkenin kültürel, idarî ve diğer kadro ihtiyacı karşılanmıştır. Bulgaristan medreseleri Osmanlı eğitim sistemi içinde teşkilatlı ve yüksek seviyede eğitim öğretimi gerçekleştiren müesseseler olarak gelişmişlerdir. Balkanlar'da ilk medreseler 14. asrın sonları ile 15. asrın başlarından itibaren faaliyet göstermeye başlamıştır (Memişoğlu, 1995: 317; Mehmedov, 2018: 123).

Evliya Çelebi, 17. asrın ortalarında Bulgaristan'ı dolaştığında Filibe'nin dışında Silistre'de 8, Vidin'de 7, Tırnova'da 7, Köstendil'de 3, Yanbolu'da 3, Vraça'da 2, Kazanlık'ta 2, Samakov'da 2, Sofya'da 2, Plevne'de 2, Rahova'da 1, Lom'da 1, Hasköy'de 1 medresesinin bulunduğunu belirtir (Memişoğlu, 1995: 311). Bu genel medreselerin dışında Plevne'de 1 ve Hezargrad'da 1 olmak üzere 2 dârülhadis ismiyle bilinen ihtisas medreseleri de bulunmaktadır. Ayrıca Kur'an öğretimi yapılan ve hâfız yetiştirilen bir kurum olan dârülkurra'lar bölgenin diğer yüksek düzeyde din ihtisas eğitimi veren mekânlar olmuştur. Bu çerçevede Lofça'da 1, Hezargrad'da 1 ve bunun dışında daha 11 yerde olmak üzere 13 Dârü'l-Kurra ismiyle ihtisas medreseleri kurulmuştur (Keskioğlu, 1986: 55; Memişoğlu, 1995: 317).

Filibe'ye gelince; Evliya Çelebi'nin tespitine göre 17. asrın ortalarında burada elli üç cami, yetmiş sıbyan mektebi/Kur'an kursu, dokuz medrese, yedi ileri düzeyde kıraat okulu (Darulkurra) on bir sufi tekkesi ve bir tane de daru'l-hadis vardır. O, Filibe'deki medreselerden söz ederken "Ulu Câmi'de Şeyhul-Kurra Gazzazzâde'nin, Kuran'ı kırâât-i seb'a mucibince (yedi okunuş tarzına göre) öğrettiğini, ayrıca Şahabeddin Paşa Dârül-Kurra'sında her gün kıraat ilmine dair dersler okutulduğunu söyler. (Evliya Çelebi, 1969: 3/300). Anadolu'nun birçok bölgesinde o dönemde Filibe'deki kadar kıraat eğitim merkezlerinin bulunmaması, Osmanlı'nın Balkanlara verdiği değeri göstermesi açısından son derece dikkat çekicidir. (Gökdemir, 2018: 82.) Bu medreseler umumiyetle imam, müezzin gibi cami ihtiyaçlarını karşılayacak hizmetlileri yetiştirmek amacıyla tesis edilmişlerdir. (Coşkun ve Ensar, 2007: 185-186.)

Ekrem Hakkı Ayverdi Filibe Şehrini camilerini, medreselerini, mekteplerini, tekke ve zaviyelerini, imaretlerini, hanlarını, hamamlarını teker teker arşivlerden tespit ederek belgelemiştir. O bu eserinde yetmiş beş cami ve mescidin isimlerini verir. (Ayverdi, 2000: 4/31) Filibe'de gerek devlet erkânı gerekse hayırsever halk kurmuş oldukları vakıflar sayesinde bazen kendi gelirlerinden bir medrese kurulmasını isterken bazen de vakfettikleri paranın söz konusu medreselerde görev alacak olan hocalara tahsis edilmesini istemişlerdir. Örneğin Zâl Mahmud Paşa, 1518'de vakfetmiş olduğu paranın bir kısmını Filibe'de medrese inşa edilmesini istemiştir. Bunun yanında vâkıf İmam Hacı Abdurrahman Efendi ise, 1720 yılında vakfetmiş olduğu paranın işletilmesi ile hâsıl olacak gelirden günlük 30 akçe, Filibe'de Kur'an-ı Kerim, tefsir ve hadis dersleri vermek üzere İstanbul'dan bir hoca getirilmesi için tahsis edilmesini istemiştir. Yine Âlime Hatun, 1683 yılında kurmuş olduğu vakıf vesilesiyle Pazarbaşı Mektebi'nde muallim olan Ali Efendi'nin maaşının ödenmesi için günlük beş akçe tahsis etmiştir. Bir

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS

13-15 August 2024, Rome - Italy

diğer örnek olarak vâkıf Abdurrahman Efendi 1720 yılında vakfetmiş olduğu 121.000 akçenin işletilmesi ile hâsıl olacak gelir ile İstanbul'dan kıraat-i seb'ayı bilen, âlim, fâzıl, müfessir ve hâfız bir kişiyi Filibe'ye getirilmesini istemiştir. Bu getirilen kişinin mütevellinin onayı ile şeyhülkurrâ tayin edilmesini ve haftada üç gün Kur'an-ı Kerim ve iki gün tefsir ve iki gün hadis derslerini vermesini istemiştir. (Bulut ve Tuğrul, 2016: 88-90)

Bir başka örnekte Vâkıf Seyyid Ömer Ağa 1784 yılında kurmuş olduğu vakfın gelirlerinden medresenin müderrisi için günlük 10 akçe, kütüphaneden sorumlu kişiye günlük 10 akçe, temizlikçi ve kapıcı olan kişiye günlük altı akçe tahsis edilmiştir. Ayrıca Anber Kadı Camii ve Yeşillizâde Camii'nde Kur'an-ı Kerim öğreten kişiye günlük 20 akçe tahsis edilmiştir. Yine Vâkıf İsmail Ağa 1784 yılında vakfetmiş olduğu paranın işletilmesi ve gayrimümklerin kiralınması ile hâsıl olan miktardan, müderrisin maaşı için senelik 40 guruş, medresede bulunan 16 adet hücrenin görevlileri için senelik altışar guruşdan toplam 96 guruş, medresede hafızu'l-küttâb olan kişiye yıllık 12 guruş, medresede Kur'an-ı Kerim öğreten kişiye senelik 10 guruş, şifa-i şerif öğreten kişiye senelik 75 guruş tahsis edilmiştir. (Bulut ve Tuğrul: 2016: 95)

Filibe'de vakıflar vesilesiyle inşa edilen eğitim kurumlarından yetişen şahsiyetler, Filibe'nin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamışlardır. Bu şahsiyetlerden bazıları şunlardır: Filibe'yi fetheden Lala Şahin Paşa'nın oğlu Şehabettin Paşa, kurmuş olduğu vakıf vesilesiyle medrese inşa ettirmiştir. Alaaddin Çelebi, Hümayunnâme isimli eserin Türkçe halini vücuda getirmiştir. Çelebi Kadı, Nureddinzâde Mustafa Efendi, Şair Revnak, Şair Cefâyî, Şair Nâlişî, Şair Sâkî, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi gibi şahsiyetler de Filibe'nin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamışlardır. (Telli, 2002: 28; Bulut ve Tuğrul, 2016: 93).

Diğer taraftan 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumu olan medreselerde öğrenim gören öğrencilerin ders kitabı olarak hangi kitapları okuduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi olmasa da ders veren âlimlerin kendi biyografilerinden buna dair bazı ipuçlarına rastlamak mümkündür. (Furat, 2018:769) Okutulan dersler, bu konuda bir sınırlama ve idari düzenleme bulunmadığı için asırlara göre değişmiş ve müderrislerin yetkisinde kalmıştır. Bu nedenle Osmanlı medreselerinde okutulan ders veya kitapların hangi tarihten itibaren bir düzen ve nizam dâhilinde okutulmaya başlandığı belirli değildir. (Aydın ve Erünsal, 2018: 96) Gerek Bulgaristan genelinde gerekse Filibe'deki medreselerde Kur'an ilimleri için Osmanlıların özel bir müfredat uyguladığını söylemek mümkün değildir. Diğer medreselerde hangi sistem uygulanmış ise, bu bölgede bulunan medreselerde de aynı esasa göre tedrisat yapılmış; Kur'an ilimleri olarak öteki Osmanlı merkezlerinde hangi kitaplar okutuluyorsa, bu bölgede de durumun aynı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak medreselerin, yerleşim merkezinin büyüklük ve ehemmiyetine göre farklı bir tedrisat sistemi uygulamaları pek tabiidir (Sülün, 2002: 281).

Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler ulûm-ı âliye (علوم آلیه) ve ulûm-âliye (علوم عالی) olarak iki şekilde tasnif edilmiştir. Bunlardan birincisi ilmin temelini teşkil eden sarf, nahiv, belâgat, lügat, mantık, hendese, hesap, coğrafya, tarih, felsefe ve adap gibi âlet ilimleri; diğeri ise tefsir, kıraat, hadîs, kelam, fıkıh, ahlak vb. ihtisas uzmanlık gerektirecek yüksek ilimlerdir. Osmanlı medreselerinde tefsir alanında en çok okunan eserler; Kâdî Beydâvî'nin (ö. 685/1286), "*Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vil*"i, Cârullah ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*'i ile Celâleddin el-Mahallî (ö. 864/1459) ve Celâleddin es-Suyûtî (ö.911/1505) tarafından telif edilen "*Tefsiru'l-Celâleyn*" isimli tefsirlerdir. Tefsir usulü olarak ise çoğunlukla Zerkeşi'nin (ö.794/1392) "*el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*"ı ile Celâleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505), "*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eserleri yaygın olarak okutulan eserlerdir. Kıraat ve tecvid alanında ise daha çok İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) meşhur eseri "*Kitabü'n-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*", Endülüslü kıraat âlimi eş-Şâtîbî er-Ruaynî'nin (ö. 590/1194) kıraat öğretiminde temel kaynaklardan sayılan "*Kaside-i Lâmiyye*", "*Hırzû'l-Emânî ve vechü't-Tehânî*" adlı manzum eserleri pek çok medresede bu alanda okutulan kaynaklardır. Bunun yanında Şeyh Abdurrahim

Karabaşı'nın "*Karabaş Tecvidi*", İmam Birgivi'nin "*Dürrü'l-Yetim fî İlmi't-Tecvîd*" adlı eserleri bu çerçevede okutulan diğer temel eserlerdir. (Hızlı, 2008: 35-36; Furat, 2018: 765-766)

II. FİLİBE'DE KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİR EĞİTİMİ VEREN KURUMLAR

Bulgaristan, Balkan coğrafyasında Osmanlı hâkimiyetinde en uzun süre kalan ülkedir. Bu nedenle söz konusu ülkede diğerlerine nispetle çok daha fazla dinî eğitim merkezlerinin varlığı dikkat çeker. Osmanlı döneminde ülkenin en önemli yerleşim merkezi olan Filibe de başta Kur'an ve Kur'an ilimleri olmak üzere, tefsir, hadis, fıkıh, kelam vb. ilimlerin okutulduğu mekânlar açısından Balkanların önde gelen şehirlerden birisi olmuştur. (Bk. Halaçoğlu, 1992: 6/396-399). Nitekim Evliya Çelebi'nin tespitine göre Filibe'de elli üç adet caminin/mescidin yanı sıra, yedi adet dârülkurrâ, yetmiş civarında sıbyan mektebi, on bir tekke ve zaviye ve dokuz adet medresenin bulunması bunun açık bir göstergesidir. Osmanlı döneminde sıbyan mekteplerinde öncelikli olarak Kur'an eğitimi verilmiştir. (Sülün, 2002: 279) Her camide bir adet sıbyan mektebinin bulunmasının zorunluluğu ile vakıflar vasıtasıyla sıbyan mektebi talebelerine her sene birer kat elbise temini, (Evliya Çelebi, 1969: 3/251) Filibe'de Kur'an eğitimine verilen değer açısından önemlidir (Gökdemir, 2018: 82).

Filibe'de başta Kur'an, Kur'an ilimleri kıraat ve tefsir derslerinin verildiği medrese ve mektepler şunlardır: Çelebi Ömer Paşa Medresesi, Hacı İsmail Ağa Medresesi, Hafız İsmail b. Abdullah Medresesi, Eynaz Kadı Mescidi Avlusundaki Medrese, Karagöz Paşa Medresesi, Seyyid Ali Fakih Medresesi, Seyyid Mehmed Ağa Medresesi, Şihâbüddin Paşa Medresesi, Dede Mektebi, Feyzi Saraç Mektebi, Koru Ağası Kenan Ağa Mektebi, Kurd Efendi Mektebi, Mustafa Bey Mektebi, Mazlumca Halil Mektebi, Ömer Bin Yusuf Mektebi, Pazar Başında Mektep, Mehmed Çavuş Mektebi, Börekçioğlu Hasan Çelebi'nin Dârülkurrası, Uzun Yusuf Mektebi. (Bk. Ayverdi, 2000: 4/30-31).

Filibe'de vakıflar vesilesiyle kayıtlara geçen toplam 60 adet cami ve mescid inşa edilmiştir. Bu yapıların isimleri şunlardır: Hudavendigâr Camii, Anbar Kadı Camii, Aslıhan Bey Camii, İsfendiyaroğlu İsmail Bey Camii, Burunsuz Camii, Çelebi Sultan Camii, Emir Şey Camii, Eynaz Kadı Camii, Hacı Abdullah Camii, Hacı Hasan Bey Camii, Veled-i Rüstem Camii, Şahabeddin Paşa Camii, Kadı Çelebi Camii, Seyyid Mahmud Camii, Zağnos Paşa Camii, Alaca Mahallesi Mescidi, Baba Acem Mescidi, Bahşayış Ağa Mescidi, Bakındı Efendi Mescidi, Hacı Kasım Mescidi, Hacı Mesud Mescidi, Hacı Ömer Camii, Hacı Ramazan Camii, Hacı Sadık Ağa bin Nasuh Camii, Hacı Tahir Camii, Hacı Turgud Mescidi, Halut Bey Mescidi, Halil Efendi Camii, Hacı Boğa Mescidi, Hoşkadem Mahallesi Mescidi, Hüseyin Ağa Camii, Eyne Hoca Camii, İsa Kadı Camii, Şeyh İsmail Efendi Camii, Karhane Mescidi, Kaya Mahallesi Mescidi, Kireççi Mahallesi Mescidi, Hoca Hüseyin Mahallesi Mescidi, Kurd Ağası Mescidi, Korucu Mehmed Bey Camii, Köprülüzade Kethüdası Mehmed Paşa Camii, Musalla Mahallesi Mescidi, Mustafa Ağa Mescidi, Muzaffer-Kenan Ağalar Mescidi, Nazır Hacı Mustafa Efendi Camii, Okçular Mahallesi Mescidi, Orta Mezar, Pazarbaşı Mescidi, Peşellizade Camii, Saruca Paşa ve Umur Bey Camii, Seyyid Kurd Camii, Seyyid Mehmed Camii, Süleyman Ağa Camii, Şeyh Nureddinzade Muslihiddin Camii, Voynuk Beyi Mehmed Bey Camii, Yakub Fakih Mahallesi Mescidi, Yeşiloğlu Camii ve Zemberek Tekkesi Camii, Zenberek Tekkesi Camii. (Bk. Ayverdi, 2000: 4/27-29).

Osmanlı Devleti Dönemi'nde Filibe'de inşa edilen camilerden sadece Murat Hüdavendigâr Camii ile Şehâbeddin Paşa Camii ayakta kalabilmiştir. Hüdavendigâr Camii; han, hamam ve imareti ile birlikte külliye olarak inşa edilmiştir (Ayverdi, 2000: 4/38-43). Ancak bu yapılardan sadece cami kısmı günümüze gelebilmiştir. Bugüne gelen diğer bir cami olan Şehabettin Paşa Camii, II. Murad döneminde Rumeli Beylerbeyi Lala Şâhin Paşa'nın oğlu Şehâbeddin Paşa tarafından 1444-1145 yıllarında külliye şeklinde yaptırılmıştır. Külliye, Şehabeddin Paşa Camii (İmaret Camii), 12 öğrenci odasının bulunduğu bir medrese, bir han, bir hamam ve mutfaktan oluşmasına rağmen bunun da günümüze sadece cami ve türbe bölümü kalabilmiştir. (Kiel, 1996: 80) Filibe'deki camilerden 16. Yüzyılda inşa edilen Taşköprü Camii ise 1940'lı yıllara kadar ibadete açık olmasına rağmen bugün ne yazı ki içkili restoran olarak kullanılmaktadır (Ayverdi, 2002: 4/27; Yumerov, 2014: 198, 199).

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS

13-15 August 2024, Rome - Italy

Bunun yanında Vakıflar vesilesiyle inşa edilmiş tekke ve zaviyeler Filibe'nin sosyal ve kültürel hayatında etkin rol oynamıştır. Buralarda aynı zamanda halka yönelik eğitim öğretim ve irşat faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu yapıların bir kısmı şunlardır: Asilhan Bey Zaviyesi, Ahmed Efendi Tekkesi, Hamza Dede Zaviyesi, Kara Dede Tekkesi, Koca Mustafa Paşa Tekke ve Zaviyesi, Köse Şeyh Zaviyesi, Mevlevihane (Âsitâne), Hasan Efendi Uşşâki Zaviyesi, Şeyh Hasan Efendi Gülşenî Tekkesi, Şeyh Himmet Efendi Zaviyesi, Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi, Şeyh İsmail Efendi Zaviyesi, Alaeddin Baba Zaviyesi, Şeyh Mahmud Mevlevî Tekkesi, Şeyh Nureddin Zaviyesi, Uzun Ali Zaviyesi, Nureddinzade Muslihiddin Zaviyesi, Mustafa Kethüda Mevlevihanesi, Koca Mustafa Paşa İmareti, Şeyh Bayram Efendi Zaviyesi, Şeyh Ömer Efendi Zaviyesi, Sezai Hasan Efendi Dergâhı, Turna Baba Zaviyesi, Baba Gulam Tekkesi, Şihâbüddin Paşa İmareti/Ulu Cami İmareti. Bunların çoğunluğu bir kaçının dışında günümüze gelemeyen yapılardır. Filibe'de bu yapılardan sadece 1141/1728-1729 yılında inşa edilen Osmanlı Mevlevihane'sidir. (Bk. Ayverdi, 2000: 4/31).

III. FİLİBE'DE KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİR EĞİTİMİ VEREN BAZI ÂLİMLER

Filibe gerek cami, medrese ve mektepleri gerekse burada yetişen ilim adamlarıyla Osmanlı döneminde Balkanlar'ın en önemli şehirlerinden biri olmuştur. 15. yüzyılın ilk yarısında yeniden imar edilen Filibe'ye Anadolu'dan getirilen Türk aileleri yerleştirilmiş ve Rumeli beylerbeyinin merkezi haline gelmiştir. Osmanlı öncesine ait birkaç eser hariç Filibe'nin en önemli mimari eserleri bu dönemde şehrin yeniden imarı sırasında yapılmıştır (Kiel, 1996: 13/79). 1652 yılında ilk defa Filibe'yi ziyaret eden Evliya Çelebi, daha sonra birkaç kez daha uğradığı bu şehir hakkında övücü ifadeler kullandıktan sonra şehrin mimari yapılarına ilişkin bilgiler verir. Ayrıca o, Filibe'de yetişmiş birçok âlim, şeyh, imam, fakih ve şairi zikreder. (Bk. Evliya Çelebi, 1969: 3/297, 298).

Osmanlı Filibesi'nde yetişmiş olan meşhur kişiler arasında, kendisi de bir fakih, müellif ve aynı zamanda şair olan ve Filibe'de bir cami yaptıran Yeşilzâde Riyâzî'nin oğlu Kadı Abdülatif Efendi, meşhur Hümâyunnâme'nin Türkçe versiyonunu yazan ı Alâeddin Ali Çelebi, şair ve kadı Çelebi Kadı ile oğlu Mehmed İzzetî (Çelebi Kadı da Filibe'de bir cami ve bir hamam yaptırmıştır) ile çok yönlü bir âlim olan Nûreddinzâde Mustafa Efendi'yi saymak mümkündür. Bunun dışında Şehâbeddin Paşa Camii imamı Bezmî'nin oğlu şair Revnak, diğer şairlerden Cefâyî, Nâlişî ve tezkire sahibi Latîfî'nin hocası Sâkî (Îsâ Hoca Fânî) de ikinci derecede önemli kişiler olarak zikredilebilir. Filibe'de görev yapan şahsiyetlerden en önemlileri, her ikisi de XV. yüzyılın ikinci yarısında orada bulunan Tokatlı âlim Molla Lutfî ve meşhur şair-fakih Molla Hayâlî'dir. Bu kadar temayüz etmiş kişilerden dolayı Filibe Osmanlı Devleti'nin önemli dinî ve edebî merkezlerinden biri olmuştur. (Kiel, 1996: 13/79-82)

Filibe'de başta kıraat olmak üzere tefsir eğitimi veren âlimler arasında Şehâbeddin Paşa Camii vaizi ve şeyhülkurrâsı Mehmed Efendi'yi (ö. 1078/1667) saymak mümkündür. (Akyüz: 2016:198). Bunun yanında Hacı Tevfik Efendi (ö.?) de kıraat âlimlerindendir. Hacı Tevfik Efendi, Filibe'deki Şehâbeddin Medresesi'ndeki eğitimi sonrasında İstanbul'a gelmiş burada Çarşamba'daki Mehmed Ağa Medresesi'nde, Şeyhülkurrâ Hâfız İsmail Efendi'den kıraat ilmi tahsilinde bulunmuştur. Buradaki eğitimi sonrasında memleketi Filibe'ye dönen Hacı Tevfik Efendi, Rusların Filibe'yi irşadına kadar hocalık yapmıştır. (Şimşek, 2014: 247).

Filibeli kıraat âlimlerinden bir diğeri Mustafa Abdullah Efendi'dir (ö?) Abdullah Efendi, döneminin Filibe şeyhülkurrâlarından. Oğlu Mehmet Tevfik Efendi de kendisi gibi kıraat âlimlerindendir (Albayrak, 1980:4/130; Akyüz: 2016:276) Mehmed Tevfik Efendi, meşhur Yemişçizâde İsmail Hakkı Efendi'nin (ö. 1305/1887) talebelerindendir. (Akyüz, 2016: 287-288.) Aslen Filibeli olup da Osmanlı'nın değişik beldelerinde kıraat ilmine hizmet eden diğer âlimler ise Muhammed Rasim Efendi (ö. 1939), (Mardin, 2018: 2: 261), Filibeli Hafız Ahmed Cevdet Efendi (ö. 1936), (Mardin, Huzur Dersleri, 2/253. Filibeli Hafız İbrahim Efendi (ö. ?)'dir. (Akyüz, 2016: 367)

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS

13-15 August 2024, Rome - Italy

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Balkanları fethettiği günden itibaren geri çekildiği güne kadar bu topraklarda çok sayıda eğitim-öğretim kurumu inşa ettiği bu cihetle büyük bir kültür mirası bıraktığı bir gerçektir. Özellikle fetihten sonra Rumeli beylerbeyinin merkezi olan Filibe, Osmanlı hâkimiyeti döneminde inşa edilen camileri, medrese ve mektepleri, tekke ve zaviyeleri, imarethaneleri, dârülhadis (Bozkurt, 1993: 8/529-532) ve Darülkurrâlar (Bk. Nozkurt, 1993: 8/543-545) gibi yapıların yanında, buralarda yetişen çok sayıda ilim adamıyla uzun yıllar Balkanlarda Osmanlı'nın önemli şehirleri arasında yer almıştır. Zira Filibe'de Osmanlı döneminde inşa edilen her bir cami/mescit, medrese, tekke ve zaviye başta Kur'an olmak üzere tefsir, hadis, kelam, fıkıh, ahlak, Arapça vb. ilimlerin tahsil edildiği yerler olmuştur. Bu mekânlarda yetişen çok sayıda ilim adamı gerek Filibe'de gerekse Osmanlı coğrafyasının farklı beldelerinde yüzlerce talebe yetiştirerek toplumun eğitimine büyük katkılar sağlamıştır. Ancak üzümlere ifade edelim ki, Osmanlı'nın çöküşünden ve bölgedeki gücünü kaybettikten sonra hâkimiyeti ele geçiren güçler, başta Filibe şehri olmak üzere diğer bütün şehirlerdeki bu tarihi eserler, birer kültür zenginliği olarak görmemiş ve büyük çoğunluğunu tahrip etmişlerdir. Üstelik Osmanlı-Rus savaşından sonra bu eserlere karşı bir yıkım politikası uygulanmış ve neredeyse tamamı yok edilmiştir. Sınırlı sayıda ayakta kalanlar ise mahiyetinin dışında çok farklı amaçlar için kullanılmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin belirttiği üzere Bulgaristan topraklarında 3339 Türk İslam eseri inşa edilmiştir. Şu anda bu sayının 150 civarında olduğunu göz önüne alınacak olunursa bu tahribatın boyutunun ne kadar büyük olduğu anlaşılabacaktır. Filibe Şehrinden söz ederken vermiş olduğumuz eserlerden günümüze sadece bir kaç ulaşabilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, A. (2016). Osmanlı Kıraat Âlimleri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Albayrak, S. (1980). *Son Devir Osmanlı Uleması*. İstanbul: Medrese Yayınları.
- Aydın, B., & Erünsal, İ. (2018). Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar, *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. 93-120. İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Bozkurt, N. (1993). Dârülhadis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/527-534. İstanbul: TDV Yayınları.
- Bozkurt, N. (1993). Dârülkurrâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/543-548. İstanbul: TDV Yayınları.
- Bulut, M., & Tuğrul, M. (2016). Osmanlı Filibe'sinin Sosyo Ekonomik Durumuna Genel Bir Bakış. *Adam Akademi* 6 (1), 85-111.
- Coşkun, E., & Ensar, F. (2007). Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Bulgaristan'daki Bazı Kültür Merkezleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* (43), 177-222.
- Evliya Çelebi. (1969-1971). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Furat, A. Z. (2018). Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserler. *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, yönetim ve Finans*. 631-649. Mahya Yayıncılık. 2018.
- Gökdemir, A. (2018). *Evliya Çelebi'nin Gözüyle Osmanlı'da Kuran Kültürü*, Tedrisat/Tilavet/Örf-Adet. İstanbul: Kitabı Yayınevi.
- Halaçoğlu, Y. (1992). Bulgaristan (Tarih/Osmanlı Dönemi). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/396-398. İstanbul: TDV Yayınları.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 25-46.

6. INTERNATIONAL MEDITERRANEAN CONGRESS

13-15 August 2024, Rome - Italy

- İpşirli, M. (2003). Medrese. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/185-187. İstanbul: TDV Yayınları.
- Keskioğlu, O. (1986). Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslam Eserleri. İstanbul: Hilal Yayınevi.
- Kiel, M. (1996). Filibe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/79-82. İstanbul: TDV Yayınları.
- Mardin, E.U. (2018). *Huzur Dersleri-I-II*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Mehmedov, Ali. (2018). Bulgaristan'da İslam Eğitimi Kurumları'nın Kısa Tarihi 1371 – 1944. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi Mehmedov,04 (04)*, 121-129.
- Memişoğlu, H. (1995). Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları. *Vakıflar Dergisi*, (25), 297-308.
- Önkol, A. ve Bozkurt, N. (1993). Cami. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/46-92. İstanbul: TDV Yayınları.
- Sülün, M. (2002). Osmanlı Dönemi Bulgaristan'da Kur'an İlimleri Ve Bulgaristan Menşeli Din Âlimleri. *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri (Sofya 21-23 Nisan 2000)*. 277-310. İstanbul: İsav Yayınları.
- Şimşek, S. (2014). Osmanlı'nın Balkanlar'daki Önemli Kültür Merkezlerinden Biri Filibe'de Tasavvuf ve Tarikatlar. *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*. 232-260. İstanbul: İsav Yayınları.
- Taşkın, Ü. (2008). Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 343-366.
- Telli, Hasan (2002). Osmanlı Dönemi'nde Bazı Filibe Vakıfları. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türk, İ. C. (2022). Evliya Çelebi'nin Gözlemleriyle XVII. Yüzyılda Osmanlı Eğitimi. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, (12), 67-114.
- Yumerov, A. (2014). Bir Osmanlı Şehri Olarak Filibe Ve Filibe Mevlevihânesi. *Mütefekkir* 1(1), 193-211.